

Bartosz Trojanowski

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Polska
b.trojanowski@hadak.pl
ORCID: 0000-0003-0158-1647

Integralność sprawowania Ofiary i Uczty w aspekcie kapłańskiego owocu sprawowanej Mszy Świętej

Integrity of the Celebration of Sacrifice and the Banquet
in the Aspect of the Ministerial Fruit of the Holy Mass

ABSTRACT: The theological integrity of the Sacrifice and the Banquet celebrated in the Sacrament of the Most Holy Eucharist, namely the necessity to consecrate and consume both species by the priest who celebrates the Eucharistic sacrifice, is also related to the ministerial fruit of the Holy Mass. This is not only a theological question, but it also translates into canon law which clarifies what is the matter of the sacrament of the Holy Eucharist. The Council of Trent adopted the teaching of St. Thomas about the “concomitance” of the Lord’s body in consecrated wine and the Lord’s blood in consecrated bread. For this reason, Holy Communion is possible under one of the species; however, not for the priest celebrating the Sacrifice of the Holy Eucharist. This is related to Aquinas’s teaching about the perfect sacrifice made by a priest. The question then arises of priests who, because of illness, cannot assume one of the consecrated species: consecrated bread or consecrated wine. In response to this problem, the Holy See has issued regulations which, under certain conditions, enable priests suffering from illness to celebrate the Eucharist on low-gluten bread or on must. This possibility brings with it further difficulties concerning the integrity of the Banquet and Sacrifice in the context of the Eucharist being celebrated by a priest who has not consumed both consecrated species. A possible solution was presented in the article by Father Gianfranco Ghirlanda. He believes that it would be possible for the priest to consume one species and the faithful who take part in the Eucharist, the other, since they all participate in the common priesthood. Then the author’s opinion was also presented as an attempt to discuss and show the issues that are not yet fully resolved. In the current legal regulations, the problem of the integrity of the Banquet and Sacrifice in the aspect of the “ministerial fruit” celebrated by the presbyter or bishop of the Mass has been indirectly taken into account. For this reason, the priest can celebrate the Eucharist under all conditions, after having obtained the consent

of the Ordinary. This, in turn, indicates that the Holy See recommends that each case be carefully reviewed taking into consideration all issues related to the integrity of the Banquet and Sacrifice and the possibility of offering the “priestly fruit” of the celebrated Eucharist.

KEYWORDS: ministerial fruit, Eucharistic Sacrifice, Eucharistic minister, Eucharistic Banquet, Holy Communion, Body and Blood of the Lord, bread, wine

ABSTRAKT: Integralność Ofiary i Uczty w sakramencie Najświętszej Eucharystii, czyli konieczność konsekracji i spożycia obu postaci eucharystycznych przez kapłana, wiąże się z kapłańskim owocem Mszy św. Nie jest to zagadnienie wyłącznie teologiczne – znajduje swoje przełożenie także na prawo kanoniczne. Sobór Trydencki przyjął nauczanie św. Tomasza o „współbytowaniu” Krwi Pańskiej w konsekrowanym chlebie oraz Ciała Pańskiego w konsekrowanym winie, dzięki któremu możliwa staje się Komunia św. pod jedną postacią, jednakże nie dla kapłana sprawującego Ofiarę Najświętszej Eucharystii (istotne okazuje się tutaj nauczanie Akwinaty o doskonałej ofierze). Problem pojawia się, kiedy ze względu na chorobę odprawiający Mszę nie może przyjąć konsekrowanego chleba lub wina. W odpowiedzi Stolica Apostolska wydała przepisy, które – pod pewnymi warunkami – umożliwiają kapłanom dotkniętym chorobą sprawowanie Eucharystii z użyciem niskoglutennego chleba lub moszczu. Dokument Stolicy Świętej nie rozwiązuje jednak problemu integralności Uczty i Ofiary w kontekście Eucharystii sprawowanej przez kapłana, który nie spożył obu konsekrowanych postaci. W artykule przedstawiono propozycję o. Gianfranco Ghirlandy, według którego możliwe byłoby przyjęcie jednej postaci przez duchownego, a drugiej przez wiernych uczestniczących w Eucharystii, ponieważ wszyscy biorą udział w kapłaństwie wspólnym. Zaprezentowano także krytyczną ocenę tego podejścia oraz wskazano na nie do końca rozstrzygnięte kwestie. W przepisach prawnych pośrednio uwzględniono problem integralności Uczty i Ofiary w aspekcie „owocu kapłańskiego” odprawianej przez prezbitera czy biskupa Mszy św. Dzięki temu może on sprawować Eucharystię, wypełniając wszystkie warunki, po otrzymaniu zgody ordynariusza. To zaś wskazuje, że Stolica Apostolska każdy przypadek zaleca uważnie weryfikować z uwzględnieniem wszystkich kwestii związanych z integralnością oraz możliwością ofiarowania „owocu kapłańskiego”.

SŁOWA KLUCZOWE: owoc kapłański, Ofiara eucharystyczna, szafarz Eucharystii, Uczta eucharystyczna, Komunia św., Ciało i Krew Pańska, chleb, wino

Wstęp

Kapłan sprawujący Eucharystię może ją odprawiać w intencji kogokolwiek, zarówno za żywych, jak i zmarłych¹. Jest to związane z kapłańskim owocem sprawowanej Eucharystii. Powstaje jednak problem: czy owoc kapłański wiąże się ze sprawowaniem sakramentu Eucharystii (tylko i wyłącznie), czy też również

¹ Por. *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1984 (dalej: KPK), kan. 901.

z przyjęciem obu konsekrowanych postaci, czyli Ciała i Krwi Pańskiej, a zatem z teologiczną integralnością Ofiary i Uczty eucharystycznej?²

Powodu do rozważenia tej kwestii dostarczył list okólny Kongregacji Nauki Wiary, który dopuszcza jako materię Najświętszej Eucharystii, w szczególnych przypadkach, chleb o niskiej zawartości glutenu oraz moszcz, czyli sok z winogron niezawierający alkoholu etylowego. Dopuszczenie takiej materii wiąże się z pewnymi warunkami i właśnie ich wprowadzenie powinno budzić wątpliwości, które nie zostały jeszcze wyjaśnione poprzez pogłębioną refleksję teologiczną.

Problem zatem nie dotyczy kwestii możliwości sprawowania Eucharystii przy zastosowaniu „szczególnej materii”, ale właśnie owych warunków w perspektywie sprawowania Mszy św. w konkretnej intencji, to znaczy ofiarowania kapłańskich owoców Eucharystii, a jednocześnie braku przyjęcia Komunii św. przez kapłana pod dwiema postaciami. Celem tego artykułu będzie zatem odpowiedź na pytanie, czy kapłański owoc jest związany tylko ze sprawowaniem Ofiary eucharystycznej, czy również z przyjęciem Ciała i Krwi Pańskiej przez kapłana. Zagadnienie to było już omawiane pośrednio przez św. Tomasza z Akwinu, pojawiało się także na dyskusjach soborowych, jednak w świetle obowiązujących przepisów dopuszczających „szczególną materię” Eucharystii istotna wydaje się ponowna refleksja teologiczna i kanoniczna.

Owoc kapłański

Owoc kapłański jest szczególnym owocem sprawowanej Eucharystii³. Te zaś powinny być rozumiane jako efekty duchowe, obecne w Ofierze dzięki mocy zbawczej ofiary Jezusa na krzyżu. Oddziałują one na ludzi uczestniczących w Eucharystii w sposób wolny z wiarą, nadzieją i miłością do Zbawiciela. Powodują wzrost łaski uświęcającej oraz coraz większe i intensywniejsze zjednoczenie z Chrystusem w jego misterium paschalnym według tego szczególnego sposobu, który ofiaruje nam Eucharystia⁴. W konsekwencji skutki i owoce Mszy św. są

² Należy odróżnić integralność Ofiary i Uczty od integralności Ofiary, której Prawodawca powszechny poświęcił kan. 927 KPK, określając jako wyraźnie niegodziwe konsekrowanie jednej postaci bez drugiej lub obydwu postaci poza sprawowaniem Eucharystii. Por. Z. Jan-czewski, *Materia i forma sakramentu Eucharystii*, „Prawo Kanoniczne” 48/3-4 (2005), s. 48-49.

³ Por. B. Trojanowski, *Aplikowanie intencji Mszy Świętej za żywych i zmarłych. Podstawy teologiczne i normy prawa kanonicznego*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 29/2 (2021), s. 186.

⁴ Por. Á. García Ibáñez, *L'Eucaristia, dono e mistero. Trattato storico-dogmatico sul ministero eucaristico*, Roma 2008, s. 548.

bardzo rozległe i różnorodne, szczególnie kiedy uczestniczący w tym sakramencie przyjmuje Komunię św.⁵

Przyjmowanie Eucharystii potwierdza zjednoczenie z Chrystusem, pogłębia i odnawia nasze życie łaski otrzymane na chrzcie, gładzi grzechy powszednie i chroni nas równocześnie od przyszłych grzechów śmiertelnych, powoduje budowanie jedności Ciała Mistycznego, czyli Kościoła – także jedności między chrześcijanami⁶. Te owoce świętości płynące z Eucharystii są wyznaczone czy otrzymywane przez wszystkich uczestniczących wiernych czy całą ludzkość w sposób jednakowy. Będą większe bądź mniejsze w zależności od zaangażowania duchowego każdego z uczestników celebracji liturgicznej Ofiary paschalnej⁷. Chodzi tutaj przede wszystkim o wiarę uczestniczącego oraz o jego pobożność⁸.

Ze względu na różne sposoby uczestniczenia we Mszy św. rozróżniamy rodzaje owoców Eucharystii: generalny, specjalny i osobisty.

Owoc generalny wypływa z bycia członkiem Kościoła, który jako jedno mistyczne Ciało Chrystusa uczestniczy w każdej ofierze eucharystycznej. Ten owoc jest gromadzony w duchowym skarbcu Kościoła⁹. Wszyscy wierni uczestniczący w Ofierze eucharystycznej, a w szczególności ci, którzy przyjmują Komunię, osiągają większe zjednoczenie z Chrystusem i są w stanie otrzymać specjalne owoce świętości wypływające z tego sakramentu. W Ofierze Mszy św. oni również ofiarują i są ofiarowani z Chrystusem, a przez to doświadczają szczególnego daru, jakim jest owoc specjalny, o którym wspomina teologia scholastyczna¹⁰.

Owoc osobisty, inaczej zwany kapłańskim, to owoc przysługujący kapłanowi z tytułu osobistej celebracji Najświętszej Eucharystii, zwłaszcza wielu Mszy¹¹. Kapłan uczestniczy w wyjątkowy sposób w Ofierze, ze względu na swoją posługę ministerialną, na mocy szczególnej konsekracji danej w momencie święceń i misji; sprawuje ofiarę eucharystyczną *in persona Christi*¹². To moment, w którym

⁵ Por. C. Bartnik, *Dogmatyka katolicka*, t. 2, Lublin 2003, s. 724.

⁶ Por. KKK 1391–1398 oraz 1416.

⁷ Por. Paweł VI, Encyklika *Mysterium fidei*, 1965.

⁸ Por. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, II-II, q. 82, a.1 c. oraz a. 3 c.

⁹ Por. D. Ruotolo, *Chi morrà, vedrà. Il Purgatorio e il Paradiso*, Napoli 1984, s. 110–111.

¹⁰ Por. Á. García Ibáñez, *L'Eucaristia...*, dz. cyt., s. 548–549.

¹¹ Por. C. Bartnik, *Dogmatyka katolicka*, dz. cyt., s. 726.

¹² „Kapłan sprawuje Najświętszą Ofiarę «in persona Christi» – to znaczy więcej niż «w imieniu» czy «w zastępstwie» Chrystusa. «In persona» to znaczy: w swoistym sakramentalnym utożsamieniu się z Prawdziwym i Wiecznym Kapłanem, który Sam tylko Jeden jest prawdziwym i prawowitym Podmiotem i Sprawcą tej swojej Ofiary – i przez nikogo właściwie nie może być w jej spełnianiu wyręczony” – Jan Paweł II, List Apostolski *Dominicae Cенаe* (24 lutego 1980 r.), pol. tłum. za: <https://papiez.wiara.pl/doc/377312>. *Dominicae-cenae-o-tajemnicy-i-kulcie-Eucharystii/8* [dostęp: 30.03.2021].

łączy się bardzo intymnie z Chrystusem podczas sprawowania Eucharystii (używając Jemu swojego głosu, swoich rąk, swojego serca – cały zaangażuje się w sposób sakramentalny w Ofiarę, łącząc ofiarę ze swojego życia z ofiarą Chrystusa Ukrzyżowanego)¹³. Przez ten szczególny rodzaj włączenia kapłana w ofiarę Chrystusa uobecnianą w każdej Mszy św. ludzie wierzący, za których jest sprawowana, otrzymują łaskę zbawczą i mogą w nich zrodzić się stanowiące szczególnie dar owoce¹⁴.

Problemem, który należy wyjaśnić, jest kwestia istnienia integralności przyjęcia Ciała i Krwi Pańskiej przez kapłana w celu dopełnienia sprawowanej ofiary. Innymi słowy: czy można mówić o owocu kapłańskim bez spożycia obu postaci Komunii św. przez kapłana? Aby odpowiedzieć na te pytanie, przybliżyć należy ideę materii Eucharystii i doktrynę Kościoła w kwestii integralności konsekrowania i spożywania Ciała i Krwi Pańskiej przez kapłana.

Dwa wymiary Ofiary eucharystycznej a obowiązek spożycia Ciała i Krwi

W zapisach dotyczących Najświętszej Eucharystii Kodeks Prawa Kanonicznego odnosi się do kwestii teologicznych. Podkreśla, że Eucharystia to sytuacja, poprzez którą

sam Chrystus Pan jest obecny, ofiaruje się oraz jest spożywany, i dzięki której Kościół ustawicznie żyje i wzrasta. Ofiara eucharystyczna, pamiątka śmierci i zmartwychwstania Pana, w której uwiecznia się Ofiara Krzyża, jest szczytem i źródłem całego kultu oraz życia chrześcijańskiego¹⁵.

Zapis ten odzwierciedla potrójny wymiar Najświętszej Eucharystii¹⁶: sakrament – Ofiara, sakrament – Komunia i sakrament – Obecność¹⁷.

Istotne dla analizowanego problemu okazują się dwa pierwsze wymiary; należy bowiem znaleźć odpowiedź na pytanie, czy – w przypadku kapłana, który ma szczególny przywilej owocu specjalnego, „kapłańskiego” – wymagana jest integralność Ofiary i Uczty, a zatem nie tylko konsekrowanie Ciała i Krwi Pańskiej, ale także ich spożycie podczas sprawowania misterium eucharystycznego.

¹³ Por. Á. García Ibáñez, *L'Eucaristia...*, dz. cyt., s. 549.

¹⁴ Por. Á. García Ibáñez, *L'Eucaristia...*, dz. cyt., s. 549.

¹⁵ KPK 897.

¹⁶ Por. Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia* (2003), nr 61.

¹⁷ Por. *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, P. Majer (red.), Kraków 2011, s. 680.

Ojcowie Soboru Trydenckiego bardzo wyraźnie podkreślali znaczenie tej „bezkrwawej ofiary”, stwierdzając, że

w tej Bożej ofierze, dokonującej się we Mszy św., jest obecny i w sposób bezkrwawo ofiarowany ten sam Chrystus, który na ottarzu krzyża raz ofiarował siebie w sposób krwawy. [...] Owoce ofiary (tej krwawej) otrzymuje się przeobficie przez tę niekrwawą, która w żaden sposób nie umniejsza tamtej¹⁸.

Odnośnie do aspektu Uczty ten sam Sobór stwierdził zaś, że wierni obecni na Mszy św. powinni przyjmować Komunię nie tylko duchowo, ale także sakramentalnie, ponieważ dzięki temu przypada im obfitszy owoc Najświętszej Ofiary. Niemniej Sobór nie potępił Mszy, w których jedynie kapłan przyjmuje sakramentalną Komunię; co więcej, potwierdza taką praktykę, a nawet zaleca. Szafarz sprawuje Mszę św. nie tylko za siebie, ale za wszystkich wierzących w Chrystusa¹⁹.

W przypadku kapłana istnieje zatem nakaz spożywania Komunii św. podczas sprawowanej Eucharystii. *Katechizm Kościoła Katolickiego* podkreśla, że

Msza święta jest równocześnie i nierozdzielnie pamiątką ofiarną, w której przedłuża się Ofiara Krzyża, i świętą ucztą Komunii w Ciele i Krwi Pana. Sprawowanie Ofiary eucharystycznej jest nastawione na wewnętrzne zjednoczenie wiernych z Chrystusem przez Komunię²⁰.

Jedność Ofiary i Uczty w Mszy św. jest związana z tym, że jej sprawowanie wiąże się z przyjęciem samego Chrystusa w Komunii w ramach celebracji liturgicznej. Jest to konsekwencją teologicznego rozumienia ofiary, która zakłada zniszczenie tego, co ofiarowane²¹. W *Katechizmie* zachęta do pełnego uczestniczenia w Mszy św. kierowana jest do wszystkich wiernych, jednak w *Kodeksie Prawa Kanonicznego* możemy zauważyć przepisy, które sugerują, że jest to przede wszystkim obowiązek kapłana. Prawodawca usilnie zachęca kapłanów, aby codziennie sprawowali Ofiarę eucharystyczną, ponieważ mają posilać swoje duchowe życie z podwójnego stołu: Pisma Świętego i Eucharystii²².

¹⁸ Sobór Trydencki, *Nauka o mszy świętej*, rozdz. 2, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych*, A. Baron, H. Pietras (red.), t. 4/2, Kraków 2007, s. 639–641.

¹⁹ Por. Sobór Trydencki, *Nauka o mszy świętej*, dz. cyt., rozdz. 6, s. 643.

²⁰ KKK 1382.

²¹ Por. Z. Kubacki, *Bóg ofiary ekspiacyjnej czy egzystencjalnej? Wokół teologii Ofiary Chrystusa*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 39/1 (2001), s. 50.

²² Por. KPK 276 § 2, 2°.

Uzasadnienia takiej normy należy dopatrywać się w znaczeniu Eucharystii dla całego Kościoła i także osobiście dla sprawującego kapłana²³. Dzięki Niej może on wzrastać w cnotach, aż do osiągnięcia pełnej perfekcji – świętości²⁴. Brak nakazu, a jedynie istnienie przepisu prawnego w formie usilnej zachęty, może być spowodowany tym, że do kapłanów również odnosi się zapis kan. 916 KPK dotyczący świadomości grzechu ciężkiego²⁵. Pośrednio również do integralności Ofiary i Uczty, a może nawet nakazu spożywania obu postaci przez kapłana, należałoby odnieść zapis zakazujący konsekrowania jednej tylko postaci eucharystycznej bez drugiej lub obu poza sprawowaniem Eucharystii²⁶. To argumenty zapisane w prawie kanonicznym. Ich istnienie uzasadnione jest jednak w teologii, należy zatem przeanalizować je również na jej gruncie.

Zagadnienia Ofiary i Uczty dokonywanej w Eucharystii podejmuje św. Tomasz z Akwinu. W pierwszej kolejności warto przytoczyć jego nauczanie o obecności Chrystusa w każdej postaci eucharystycznej:

musimy bez wahania stwierdzić, że cały Chrystus jest pod każdą z obu postaci eucharystycznych, lecz pod każdą inaczej. Pod postacią chleba Ciało Chrystusa jest mocą sakramentu; krew zaś jest tam przez realne współbytowanie z Ciałem, analogicznie do tego, co stwierdzono odnośnie do duszy Chrystusa i Jego bóstwa. Pod postacią wina zaś mocą sakramentu jest Krew Chrystusa, natomiast Ciało Chrystusa jest tam przez realne współbytowanie, podobnie jak Jego dusza i bóstwo²⁷.

W konsekwencji tego współbytowania Sobór Trydencki zezwolił na udzielanie Komunii wiernym pod jedną postacią – konsekrowanego chleba, ponieważ „przyjmujący tylko jedną postać nie są pozbawieni żadnej łaski koniecznej do zbawienia”²⁸. Można byłoby stwierdzić, że Sobór naucza, iż przyjęcie tylko jednej

²³ Por. Sobór Watykański II, Dekret o posłudze i życiu kapłanów *Presbyterorum ordinis* (dalej: PO), nr 13 c, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002, s. 487–517.

²⁴ Por. J. de Otaduy, *Can. 276*, [w:] *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, E. Caparros et al. (eds.), vol. 2/1, Chicago 2004, s. 343.

²⁵ Por. I. Gramunt, *Can. 916*, [w:] *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, E. Caparros et al. (eds.), vol. 3/1, Chicago 2004, s. 621–622.

²⁶ Por. E. de León, *Can. 927*, [w:] *Exegetical Commentary...*, vol. 3/1, dz. cyt., Chicago 2004, s. 646.

²⁷ Por. KPK 927; Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, III, q. 76, a. 2 in corp.

²⁸ Sobór Trydencki, *Nauka o Komunii pod dwiema postaciami i o Komunii dzieci*, rozdz. 3, [w:] *Dokumenty Soborów...*, dz. cyt., s. 611.

postaci nawet w przypadku kapłana nie pozbawia go żadnej łaski potrzebnej do zbawienia.

Czy jednak można to stwierdzenie odnieść do owocu kapłańskiego? Św. Tomasz stwierdza, że „wprawdzie cały Chrystus jest pod każdą z obu postaci, lecz żadna z nich nie jest zbędna. Po pierwsze, chodzi o uzmysłowienie Męki Chrystusa Pana, w czasie której Krew została oddzielona od Ciała. Forma konsekracji Krwi mówi o jej przelaniu”²⁹. Kontynuując argumentację Akwinaty:

Przy korzystaniu z tego sakramentu należy zwrócić uwagę na dwie rzeczy: na sam sakrament i na tych, którzy go przyjmują. Biorąc pod uwagę sam sakrament – właściwe jest spożywanie Ciała i Krwi, obu tych rzeczy, ponieważ obie składają się na pełnię sakramentu Eucharystii. Toteż skoro do zadań kapłana należy zarówno konsekrowanie, jak i dopełnienie sakramentu, kapłan nie powinien w żadnym razie spożywać Ciała bez Krwi³⁰.

Św. Tomasz stwierdza nawet, że kapłan, który spożywa tylko jedną z postaci konsekrowanych, *imperfectae sacramentum perageret*³¹. Ze względu na tę jedność w Eucharystii, która jest sakramentem i Ofiarą, każdy, kto składa ofiarę – uważa Akwinata – powinien stać się jej uczestnikiem. Dlatego kapłan za każdym razem, kiedy dokonuje konsekracji, koniecznie powinien przyjąć ten sakrament, uwzględniając jego całość, a zatem przyjąć Ciała i Krew Pańską³².

Należy zatem stwierdzić, że w nauczaniu św. Tomasza wyraźnie rysuje się stanowisko, według którego w przypadku kapłana wymagana jest integralność Ofiary i Uczty, w rozumieniu przyjęcia obu postaci, ponieważ jeśli szafarz nie przyjmuje obu postaci, nie ma tej integralności; dokonuje się Ofiara niedoskonała, która realizuje się w istocie sprawowanego misterium³³.

²⁹ Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, III, q. 76, a. 2, ad. 1.

³⁰ Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, III, q. 80, a. 12 in corp. Także: ad. 1: „Papież Gelazy mówi o kapłanach, którzy konsekrując cały sakrament, powinni go w całości spożywać” oraz ad. 3: „Uobecnienie Męki Pańskiej dokonuje się w samej konsekracji tego sakramentu, przy czym nie wolno konsekrować Ciała, nie konsekrując Krwi. Lud jednak może spożywać Ciała, nie spożywając Krwi, nie wyniknie stąd żadna szkoda. Kapłan bowiem ofiaruje i spożywa w imieniu wszystkich, a wiemy, że pod każdą postacią jest cały Chrystus”.

³¹ Por. Tomasz z Akwinu, *Scriptum super Sententiis*, IV, D. 12, q. 3, a. 2, s. 2, ad 3.

³² Por. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, III, q. 82, a. 4 in corp.

³³ Por. G. Ghirlanda, *Il sacramento dell'ordine e la vita dei chierici*, Roma 2019, s. 114.

Materia Eucharystii oraz kompetencje Stolicy Apostolskiej

Podczas Ostatniej Wieczerzy, ustanawiając sakrament Eucharystii, Jezus

wziął chleb i odmówiwszy błogostawieństwo, połamał i dał uczniom, mówiąc: „Bierzcie i jedzcie, to jest Ciało moje”. Następnie wziął kielich i odmówiwszy dziękczynienie, dał im, mówiąc: „Pijcie z niego wszyscy, bo to jest moja Krew Przymierza, która za wielu będzie wylana na odpuszczenie grzechów. Lecz powiadam wam: Odtąd nie będę już pił z tego owocu winnego krzewu aż do owego dnia, kiedy pić go będę z wami, nowy, w królestwie Ojca mego” (Mt 26,26–29)³⁴.

Opis ustanowienia Eucharystii zawarty w Nowym Testamencie wyraźnie podkreśla, że pod postaciami chleba i wina jest obecny substancjalnie sam Chrystus, a sprawowane misterium stanowi pamiątkę Męki, Śmierci i Zmartwychwstania naszego Pana³⁵. Dlatego Prawodawca powszechny, oprócz wspomnienia o materii w kanonie dotyczącym Najświętszej Eucharystii, wyraźnie przedstawia przepisy obowiązujące w Kościele łacińskim odnośnie do materii używanej przy sprawowaniu Najświętszej Eucharystii. Ten sakrament powinien być sprawowany „z chleba i wina, do którego należy dodać trochę wody”³⁶. W Kodeksie Kanonów Kościołów Wschodnich nie wspomina się o dodaniu wody, a zatem można przez analogię stwierdzić, że dodanie wody jest warunkiem do godziwości (por. kan. 706 CCEO). A zatem materią konieczną i niezbędną do sprawowania Eucharystii – z ustanowienia Bożego – jest chleb i wino³⁷. Chleb i wino użyte przez samego Jezusa Chrystusa, czyli będące materią wybraną i ustanowioną z Bożej inicjatywy, nie mogą być zmienione. Jest to doktryna jednomyślna, zarówno dla Zachodu, jak i dla Wschodu³⁸.

W tym kontekście należy przeanalizować dopuszczenie do Eucharystii pod pewnymi warunkami niskoglutenowego chleba oraz moszczu jako materii ważnych. W Kodeksie Prawa Kanonicznego dla Kościoła łacińskiego zostało

³⁴ Podobnie u pozostałych synoptyków (Mk 14,22–25; Łk 22,19–20), por. również opis ustanowienia Eucharystii podany przez św. Pawła (1 Kor 11,23–25).

³⁵ Por. KPK 899 § 1.

³⁶ KPK 924 § 1.

³⁷ Por. T. Rincón-Pérez, *La liturgia e i sacramenti nel diritto della Chiesa*, Roma 2014, s. 215–216.

³⁸ Por. D. Mussone, *L'Eucaristia nel Codice di Diritto Canonico*, Città del Vaticano 2002, s. 106.

wyraźnie określone, że „chleb winien być czysto pszenny i świeżo upieczony”³⁹, natomiast „wino powinno być naturalne z owocu winnego”⁴⁰. Dlatego tylko Stolica Apostolska mogła wypowiedzieć się o hostii częściowo pozbawionych glutenu oraz moszczu, ponieważ tylko najwyższej władzy kościelnej przynależy ta kompetencja⁴¹.

Należy zauważyć, że Kongregacja Nauki Wiary w ciągu kilku ostatnich dekad kilkukrotnie wypowiadała się na ten temat⁴². Zatwierdzenie niskoglutenuwej hostii oraz moszczu jako ważnych materii eucharystycznych łączy się z pewnymi warunkami: „kapłan, który nie może przyjmować komunii pod postacią chleba, także tego częściowo pozbawionego glutenu, za zezwoleniem ordynariusza może przyjmować komunię tylko pod samą postacią wina, kiedy uczestniczy w koncelebracji”⁴³; natomiast

kapłan, który nie może spożyć nawet minimalnej ilości wina, w przypadku, gdy napotyka się trudności ze zdobyciem i przechowywaniem moszczu, za zezwoleniem Ordynariusza może przyjmować komunię tylko pod postacią chleba, kiedy uczestniczy w koncelebracji⁴⁴.

Ponadto faworyzuje się zasadę użycia wina przed moszczem. Dlatego jeśli kapłan może przyjmować niewielką ilość wina, winien tak uczynić, aby to, co ewentualnie pozostaje, spożył wierny uczestniczący w Eucharystii⁴⁵. Gdy przewodniczący koncelebry używa moszczu, dla koncelebransów powinien być drugi kielich z winem⁴⁶. Inaczej niż w przypadku moszczu, kapłan, który nie może spożywać chleba nawet z niewielką ilością glutenu, nie może sam celebrować Eucharystii ani przewodniczyć koncelebracji, ponieważ przyjmuje tylko jedną

³⁹ KPK 924 § 2.

⁴⁰ KPK 924 § 3.

⁴¹ Por. KPK 841.

⁴² Por. dokumenty Kongregacji Nauki Wiary: *Rescriptum* (1980), [w:] *Leges Ecclesiae*, X. Ochoa (ed.), Roma 1987, vol. 6, no. 4819, kol. 8095–8096; *De celebrantis communionem*, „Acta Sanctae Sedis” 74 (1982), s. 1298–1299; *Lettera ai Presidenti delle Conferenze Episcopali*, „Notitiae” 31 (1995), s. 608–610; *Lettera ai presidenti delle Conferenze Episcopali circa l'uso del pane con poca quantità di glutine e del mosto come materia eucaristica* (24 lipca 2003), wstęp, [w:] http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20030724_pane-senza-glutine_pl.html [dostęp: 31.03.2021] (dalej: KNW), prot. nr 89/78–17498.

⁴³ KNW B2.

⁴⁴ KNW B3.

⁴⁵ Por. KNW B4.

⁴⁶ Por. KNW C2.

postać eucharystyczną. Podobnie kapłan, który nie może spożywać wina, jeśli dostęp do moszczu jest utrudniony, może tylko koncelebrować i przyjąć jedną postać eucharystyczną⁴⁷.

Prawda o „współbytowaniu” Ciała i Krwi Pańskiej pod poszczególnymi postaciami, o którym nauczali św. Tomasz oraz Sobór Trydencki, pomaga zrozumieć, dlaczego Stolica Apostolska zezwala kapłanom na przyjęcie tylko jednej postaci⁴⁸. Warto jednak zauważyć, że takie zezwolenie niesie ze sobą pewne wątpliwości, które zauważalne są przez wprowadzone warunki opisane w liście okólnym Kongregacji. Taki kapłan mianowicie nie może przewodniczyć Eucharystii ani samodzielnie jej sprawować. Oznacza to, że Stolica Apostolska uznaje nauczanie św. Tomasza jako obowiązujące pod względem integralności Ofiary i Uczty, a w konsekwencji obowiązku spożycia przez kapłana obu postaci eucharystycznych. Dokument wprost nie wspomina o tym fakcie, jednak zapisane w nim normy postępowania wskazują, że to kapłan jest zobowiązany do spożycia Ciała i Krwi Pańskiej w celu sprawowania i dokonania Ofiary. Ta integralność jest konieczna, aby Ofiara sprawowana przez kapłana była *perfectae sacramentum*, nawiązując do stwierdzenia św. Tomasza.

W mojej ocenie kapłańskiego owocu, możliwego tylko w złożeniu tejże Ofiary, nie można uzyskać bez tej integralności i doskonałości sprawowanego misterium. Jednakże dopuszczenie takiej opcji przez Stolicę Apostolską otwiera nową możliwość interpretacji konieczności integralności. Pozostaje zatem rozważyć konsekwencje teologiczne i prawne związane z tym aspektem. Obecne decyzje Stolicy Apostolskiej wprowadzają pewne *novum* w perspektywie integralności – mianowicie kapłanów, którzy mogą w koncelebrze przyjąć tylko jedną postać eucharystyczną⁴⁹.

Konsekwencje prawne i teologiczne integralności

Ojciec Ghirlanda, na podstawie nauczania o „współbytowaniu”, wyjaśnia możliwość przyjmowania przez kapłana w koncelebrze jednej tylko postaci. Stwierdza, że w ten sposób kapłan „spożywa całą Ofiarę”. Jednocześnie wyraża niezrozumienie – dlaczego nie można zezwolić na takie postępowanie w celebracji indywidualnej, w której kapłan dotknięty celiakią przyjąłby tylko konsekrowane wino, a wierny spożyłby konsekrowaną hostię? Taką propozycję

⁴⁷ Por. KNW B₂, B₃, C₃.

⁴⁸ Por. G. Ghirlanda, *Il sacramento dell'ordine...*, dz. cyt., s. 114.

⁴⁹ Por. KNW B₂, B₃.

wysuwa w oparciu o brak w stwierdzeniach Soboru Trydenckiego zapisu, że obowiązek spożywania przez kapłana dwóch postaci pochodzi z prawa Bożego. Stąd Ghirlanda przyjmuje tezę, że na mocy kapłaństwa wspólnego, wypływającego z przyjętego chrztu, wierny uczestniczący w Eucharystii mógłby spożyć drugą postać, aby dopełnić kapłańskiego spożycia Ofiary⁵⁰.

Słowa konsekracji wypowiedziane przez kapłana *in persona Christi* stanowią formę sakramentalną Ofiary Chrystusa, w której On „Sam tylko Jeden jest prawdziwym i prawowitym Podmiotem i Sprawcą tej swojej Ofiary”⁵¹, lecz ponadto ta Ofiara dokonuje się *nomine totius Ecclesiae*⁵², ponieważ kapłan reprezentuje również cały Kościół jako Lud kapłański Boga. W ten sposób można byłoby stwierdzić, że takie przyjęcie dokonane przez kapłana w imieniu wszystkich jest kontynuowane w przyjęciu wiernych w Komunii św. Przyjęcie przez wiernych Komunii stanowi część jedyne go aktu przyjęcia, które – konstytutywne dla kapłaństwa Kościoła – czyni uczestnikami Ofiary Chrystusa. Z tego powodu rzeczywistość sakramentalna nie wyraża tylko czynności lub daru samego Chrystusa, ale także czynność Kościoła uczestniczącego. Zatem w Eucharystii sprawowanie tego misterium oznacza zarówno działanie Chrystusa, który w sakramentalnej rzeczywistości dokonuje swojej Ofiary, jak i działanie Kościoła, który w sakramentalnej rzeczywistości dokonuje swojego uczestnictwa. W Eucharystii *res et sacramentum* jest działanie Chrystusa, czyli jego Ofiara, i działanie Kościoła – Komunia św., przyjęcie Ofiary. Ten „łącznik sakramentalny” ściśle łączy się z *sacramentum tantum*, czyli chlebem i winem, a zatem *res* też musi zostać uwzględnione w dwóch głównych działaniach sakramentalnych: konsekracji i Komunii. W tej pierwszej Chrystus daje swoją Ofiarę paschalną w formie sakramentalnej, przygotowanej dla uczestniczącego Kościoła. W drugiej czynności to Kościół daje formę sakramentalną w swoim uczestniczeniu kapłańskim w misterium paschalnym⁵³.

Św. Jan Paweł II w liście apostolskim *Dominicae cenae* uwrażliwiał na ten aspekt, pisząc:

Wszyscy uczestniczący z wiarą w Eucharystii zdają sobie sprawę z tego, że stanowi ona „Sacrificium”, czyli „Świętą Ofiarę” dzięki temu, że ofiara Kapłana i duchowe ofiary ludu, wyrażone ofiarowaniem chleba i wina, a zarazem wypowiedziane

⁵⁰ Por. G. Ghirlanda, *Il sacramento dell'ordine...*, dz. cyt., s. 113–115.

⁵¹ Jan Paweł II, List Apostolski *Dominicae cenae*, dz. cyt.

⁵² Por. PO 2d; Sobór Watykański II, Konstytucja *Lumen Gentium*, 28a.

⁵³ Por. L. Liger, *Il Sacramento dell'Eucarestia*, Roma 1971, s. 338–358.

modlitwą i sercem, zostają konsekrowane i stają się prawdziwie, rzeczywiście i istotnie Ciałem, które Chrystus wydał, i Krwią, którą przelał za nas⁵⁴.

Na podstawie tej jedności wszystkich wiernych uczestniczących w Eucharystii – jednych przez chrzest włączonych w kapłaństwo wspólne, innych przez sakrament święceń (prezbiteratu lub biskupstwa) w kapłaństwo służebne, na dwa różne sposoby uczestniczących w kapłaństwie Chrystusa, a zatem w naturze kapłańskiej całego Kościoła – ojciec Ghirlanda zadaje pytanie: czy jeśli przez ciężką chorobę kapłana celebrującego jest całkowicie niemożliwe spożycie dwóch postaci, to z prawa Bożego wynika, iż nie można dopuścić, aby to wierny, który uczestniczy w Eucharystii, na mocy kapłaństwa wspólnego, spożył drugą postać eucharystyczną? Dotychczas Kościół tego nie dopuścił, ale – jak twierdzi ojciec Ghirlanda – nie jest wykluczone definitywnie, że nie może tego zmienić⁵⁵.

Warto podjąć dyskusję z tą hipotezą, ponieważ w rozważaniach nad integralnością Ofiary i Uczty, czyli sakramentalnej konsekracji i Komunii św., nie został wzięty pod uwagę jeden aspekt, a mianowicie „owoc kapłański” sprawowanego misterium. W mojej ocenie ten specjalny owoc Eucharystii przypisany jest do integralności dokonanej Ofiary i Uczty w osobie kapłana⁵⁶, działającego *in persona Christi*. Nie podważa to „współbywania” Ciała i Krwi Pańskiej pod każdą z postaci, ale – zgodnie z nauczaniem św. Tomasza – obie postaci muszą być konsekrowane i spożyte, aby Ofiara była doskonale sprawowana; należy dodać, że powinien tego dokonać kapłan. Pozostali wierni, którzy na mocy chrztu uczestniczą w kapłaństwie wspólnym, nie posiadając władzy święceń, nie mogą sprawować Eucharystii, a w konsekwencji wyrażać tej integralności Ofiary i Uczty⁵⁷.

Owszem, Kongregacja Nauki Wiary zezwoliła na spożywanie tylko jednej postaci kapłanom, którzy nie mogą pod żadnym pozorem przyjąć drugiej ze względów zdrowotnych, jednakże dokonuje się to tylko za zgodą ordynariusza oraz z uwzględnieniem, że ten kapłan nie może sprawować Eucharystii sam ani

⁵⁴ Jan Paweł II, List Apostolski *Dominicae cenae*, dz. cyt.

⁵⁵ Por. G. Ghirlanda, *Il sacramento dell'ordine...*, dz. cyt., s. 115–116.

⁵⁶ Takie twierdzenie może być wsparte nauczaniem Piusa XII zawartym w Encyklice *Mediator Dei* (1947), „Acta Apostolicae Sedis” 39 (1947), s. 548: „Otóż raz jeszcze z naciskiem trzeba zwrócić uwagę, że Ofiara Eucharystyczna z natury swojej jest bezkrwawym ofiarowaniem Bożej żertwy, widocznym w sposób mistyczny w rozdzieleniu świętych postaci i w złożeniu ich w daninie Ojcu Przedwiecznemu. Natomiast Komunia św. należy do dopełnienia Ofiary i do uczestnictwa w niej przez wspólnotę Najświętszego Sakramentu. Podczas gdy jest wprost nieodzowna dla celebrującego kapłana, to wiernym tylko usilnie ją się zaleca”.

⁵⁷ Por. L. Chiappetta, *Il Codice di Diritto Canonico*, vol. 2, Bologna 2011, s. 138.

jej przewodniczyć. Można stwierdzić, że w takiej sytuacji pośrednio bierze się pod uwagę aspekt „owocu kapłańskiego”. Wydaje się, że kapłan koncelebrujący i przyjmujący tylko jedną postać, na mocy jedności kapłańskiej, uczestniczy w skonsumowaniu całej Ofiary, to jest Ciała i Krwi Pańskiej. Tylko w ten sposób można odczytać przepisy dające możliwość sprawowania Eucharystii kapłanowi, który nie może spożywać obu postaci. Możliwość taka istnieje dlatego tylko w koncelebrze i to bez możliwości jej przewodniczenia.

Z kolei wymagane zezwolenie ordynariusza ma tutaj wymiar ewidentnie dyscyplinarny. Po pierwsze włącza go w troskę czuwania nad właściwym respektowaniem przepisów dotyczących materii Eucharystii oraz tych związanych z integralnością Ofiary i Uczty, w przypadku kapłanów dotkniętych chorobami utrudniającymi lub uniemożliwiającymi przyjmowanie którejś z postaci eucharystycznych. Po drugie blokuje jakiegokolwiek nadużycia w materii integralności. Wyklucza to możliwość przyjęcia tylko jednej postaci przez kapłana koncelebrującego Eucharystię bez zezwolenia ordynariusza. W konsekwencji można stwierdzić, że koncelebry przy dużych zgromadzeniach wiernych, dokonywane gdzieś z tłumu, sprzeciwiają się nie tylko intencji Prawodawcy w kwestii przepisu zawartego w Kodeksie⁵⁸, ale także właśnie tej integralności Uczty i Ofiary, a co za tym idzie konieczności konsekracji i spożycia obu postaci eucharystycznych. Tylko sprawowanie Mszy św. z zachowaniem jej integralności powoduje, że kapłan – który nie otrzymał specjalnego zezwolenia – celebrytuje sakrament w sposób doskonały, a w konsekwencji może mieć udział w sposób doskonały w „owocu kapłańskim” związanym ze sprawowaniem Eucharystii *in persona Christi*.

Zakończenie

Aspekt integralności Ofiary i Uczty w sprawowanym sakramencie Najświętszej Eucharystii nie ma tylko charakteru teologicznego, ale także w sposób istotny wpływa na dyscyplinę kościelną w tej materii. Owa integralność łączy się ponadto z „owocem kapłańskim” sprawowanej Eucharystii. Zgodnie z nauczaniem św. Tomasza do celu sprawowania doskonałej Ofiary kapłan powinien spożyć obie postaci konsekrowane. Jest to związane z możliwością ofiarowania owocu kapłańskiego w intencjach podawanych przez wiernych. Dlatego należałoby pogłębiać to zagadnienie w myśli teologicznej, a wnioski z tej refleksji uwzględniać w tworzeniu przepisów kościelnych. O takiej refleksji

⁵⁸ Por. KPK 903.

może świadczyć kilkakrotna już interwencja Stolicy Apostolskiej, która wydawała obowiązujące przepisy. Również ordynariusz przy podejmowaniu decyzji związanych z integralnością oraz „owocem kapłańskim” Eucharystii powinien wziąć odpowiedzialność za konsekwencje duchowe takich decyzji. Stąd wydaje się, że wyłącznie w ostateczności możliwe jest zezwolenie przez ordynariusza na przyjęcie przez kapłana tylko jednej konsekrowanej postaci.

Problem ten wymaga dalszego pogłębienia teologicznego, które z pewnością powinno mieć swoje konsekwencje w dyscyplinie kanonicznej. Wydaje się, że nauczanie o „współbytowaniu” postaci eucharystycznych nie jest wystarczającym wyjaśnieniem, ponieważ w takiej sytuacji nie byłyby konieczne przepisy o „szczególnej materii” Eucharystii, a jedynie konieczność sprawowania Mszy św. przez kapłana z wiernym, który spożyje drugą postać eucharystyczną.

Jednym z najistotniejszych praktycznych wniosków wynikłych z niniejszej analizy jest rola ordynariusza. Spoczywa na nim bowiem wielka odpowiedzialność za przestrzeganie prawa i strzeżenie dóbr duchowych związanych ze sprawowaniem i uczestniczeniem w Eucharystii, do których prawo mają zarówno kapłan dotknięty chorobą uniemożliwiającą mu przyjęcie obu postaci eucharystycznych, jak i wierni – do sakramentów oraz korzystania z owoców kapłańskich sprawowanej Eucharystii⁵⁹. Dlatego wydaje się zrozumiałym, że tylko w wyjątkowych sytuacjach ordynariusz powinien zezwalać na przyjmowanie przez kapłana wyłącznie jednej konsekrowanej postaci. On też powinien podjąć stosowne decyzje co do możliwości aplikowania intencji Mszy św. przez takiego kapłana, szczególnie kiedy pochodzą od wiernych.

Należy podkreślić, że temat integralności Ofiary i Uczty, czyli konsekracji i spożycia przez kapłana obu postaci, wymaga powiązania z owocem kapłańskim. I w tej perspektywie również warto podjąć pogłębioną refleksję teologiczną oraz kanoniczną.

Bibliografia

- Bartnik C., *Dogmatyka katolicka*, t. 2, Lublin 2003.
Chiappetta L., *Il Codice di Diritto Canonico*, vol. 2, Bologna 2011.
Congregación para la Doctrina de la Fe, *Rescriptum* (15 grudnia 1980 r.), [w:] *Leges Ecclesiae*, X. Ochoa (ed.), Roma 1987, vol. 6, no. 4819, kol. 8095–8096.
Congregación para la Doctrina de la Fe, *De celebrantis communione*, „Acta Apostolicae Sedis” 74 (1982), s. 1298–1299.

⁵⁹ Por. KPK 945 § 2.

- Dokumenty Soborów Powszechnych: tekst łaciński i polski*, A. Baron, H. Pietras (red.), t. 4/2, Kraków 2007.
- Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, E. Caparros et al. (eds.), vols. 1–3, Chicago 2004.
- García Ibáñez Á., *L'Eucaristia, dono e mistero. Trattato storico-dogmatico sul ministero eucaristico*, Roma 2008.
- Ghirlanda G., *Il sacramento dell'ordine e la vita dei chierici*, Roma 2019.
- Gramunt I., *Can. 916*, [w:] *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, E. Caparros et al. (eds.), vol. 3/1, Chicago 2004, s. 621–622.
- Janczewski Z., *Materia i forma sakramentu Eucharystii*, „Prawo Kanoniczne” 48/3–4 (2005), s. 35–51.
- Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia* (17 kwietnia 2003 r.), „Acta Apostolicae Sedis” 95 (2003), s. 433–475, pol. tłum. za: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_20030417_eccle-de-euch.html [dostęp: 20.04.2022].
- Jan Paweł II, List Apostolski *Dominicae Cенаe* (24 lutego 1980 r.), „Acta Apostolicae Sedis” 72 (1980), s. 128–129, pol. tłum. za: <https://papiez.wiara.pl/doc/377312.Dominicae-ccnae-o-tajemnicy-i-kulcie-Eucharystii/8> [dostęp: 30.03.2021].
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.
- Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, P. Majer (red.), Kraków 2011.
- Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1984.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Lettera ai presidenti delle Conferenze Episcopali circa l'uso del pane con poca quantità di glutine e del mosto come materia eucaristica*, Prot. N. 89/78 – 17498 (24 lipca 2003), http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20030724_pane-senza-glutine_pl.html [dostęp: 31.03.2021].
- Kongregacja Nauki Wiary, *Lettera ai Presidenti delle Conferenze Episcopali* (19 czerwca 1995 r.), „Notitiae” 31 (1995), s. 608–610.
- Kubacki Z., *Bóg ofiary ekspiacyjnej czy egzystencjalnej? Wokół teologii Ofiary Chrystusa*, „Studia Theologica Varsaviensia” 39/1 (2001), s. 35–70.
- León E. de, *Can. 927*, [w:] *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, E. Caparros et al. (eds.), vol. 3/1, Chicago 2004, s. 646–647.
- Liger L., *Il Sacramento dell'Eucarestia*, Roma 1971.
- Mussone D., *L'Eucaristia nel Codice di Diritto Canonico*, Città del Vaticano 2002.
- Otaduy J. de, *Can. 276*, [w:] *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, E. Caparros et al. (eds.), vol. 2/1, Chicago 2004, s. 340–344.
- Paweł VI, Encyklika *Mysterium fidei* (3 września 1965 r.), „Acta Apostolicae Sedis” 57 (1965), s. 761, pol. tłum. za: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/encykliki/mysterium_fidei_03091965.html [dostęp: 6.02.2021].
- Pius XII, Encyklika *Mediator Dei*, „Acta Apostolicae Sedis” 39 (1947), pol. tłum. za: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/encykliki/mediator_dei_20111947.html [dostęp: 20.04.2022].
- Rincón-Pérez T., *La liturgia e i sacramenti nel diritto della Chiesa*, Roma 2014.
- Sobór Trydencki, *Kanony o Komunii pod dwiema postaciami i o Komunii dzieci*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych: tekst łaciński i polski*, A. Baron, H. Pietras (red.), t. 4/2, Kraków 2007, s. 610–613.

- Sobór Trydencki, *Nauka o Komunii pod dwiema postaciami i o Komunii dzieci*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych: tekst łaciński i polski*, A. Baron, H. Pietras (red.), t. 4/2, Kraków 2007, s. 606–611.
- Sobór Watykański II, Dekret o posłudze i życiu kapłanów *Presbyterorum ordinis*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002, s. 487–517.
- Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002.
- Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002, s. 104–163.
- Tomasz z Akwinu, *Scriptum super Sententiis*, pol. tłum. za: <https://www.corpusthomicum.org/snp4011.html> [dostęp: 30.03.2021].
- Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*.
- Trojanowski B., *Aplikowanie intencji Mszy Świętej za żywych i zmarłych. Podstawy teologiczne i normy prawa kanonicznego*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 29/2 (2021), s. 181–201.

BARTOSZ TROJANOWSKI (DR) – jest absolwentem Papieskiego Uniwersytetu Santa Croce w Rzymie – teologia dogmatyczna oraz Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie – prawo kanoniczne.